

ERFGOED BRUSSEL

April 2019 | Nr030

Dossier **BETON**

Varia DE BRUSSELSE REUZEN

DOSSIER

BETON EN GLASRAMEN

GLASRAMEN MET
BETONVOEGEN IN
HET BRUSSELS
GEWEST IN DE JAREN
1960 EN 1970

ISABELLE LECOQ

PROJECTLEIDER, KONINKLIJK INSTITUUT
VOOR HET KUNSTPATRIMONIUM (KIK-IRPA)

Kapel van de vroegere Sint-Annakliniek, Dapperheidsplein 14a in Anderlecht, compositie in glastegets van Val Saint Lambert met betonvoegen, uitvoering Blanpain-Massonet, naar een ontwerp van Thérèse Delepeleer, omstreeks 1960 (foto van de auteur, 2018).

*Pinxit
Thérèse Delepeleer*

De alliantie tussen beton en glasramen voltrok zich in Brussel in de betonkerken uit het interbellum. In de tweede helft van de 20ste eeuw zagen tal van artistieke realisaties van uiteenlopende omvang het licht, zowel in openbare als private gebouwen. De auteur gaat in op de meest opmerkelijke voorbeelden en baseert zich daarbij op de inventaris die werd opgesteld door meester-glasmaker Ivo Bakelants.

Beton en glasramen vormen een mooie tandem in twee van de vroegste betonkerken in Brussel: de Sint-Suzannakerk in Schaarbeek en de Sint-Jan-de-Doperkerk in Sint-Jans-Molenbeek, ingewijd in respectievelijk 1928 en 1932. De claustra's van hun vensters vormen een netwerk van beton dat als raamwerk dient voor composities uitgevoerd volgens de eeuwenoude techniek van het glas-in-loodraam, waarbij stukken glas van enkele millimeter dik worden gevat in loodstrips. Het principe van een betonnen netwerk, dat een krachtige bijdrage levert aan het grafische karakter

van het glasraam, werd voor het eerst door de gebroeders Perret in 1922 gebruikt voor de beglazing van de ramen in de iconische kerk van Notre-Dame du Raincy, die model stond voor de Sint-Suzannakerk. De zes grote glasramen in het koor van deze laatste kerk werden ontworpen door Simon Steger, die voor de uitvoering ervan samenwerkte met het atelier van Jacques Colpaert (1950-1956). Elk raam heeft zijn eigen thema: de Heilige Drievuldigheid, de Heilige Kerk, Onze-Lieve-Vrouw, de Geboorte van Christus, de Passie van Christus en het Laatste Avondmaal (afb. 1a en 1b).

Een beslissende stap werd gezet door het lood door beton te vervangen en dikker – en dus sterker – glas te gebruiken. Dat procedé werd in Frankrijk ontwikkeld en geperfectioneerd tijdens het interbellum. Het eerste werk dat volgens deze techniek vervaardigd werd door het atelier J. Gaudin, naar een kanton van Louis Mazetier, werd in 1929 tentoongesteld in het Galliera museum¹. Het principe kan variëren naargelang het atelier, maar het komt erop neer dat stukken glas met een dikte van twee à drie centimeter (vandaar de term 'glastegels'²) samengevoegd worden vol-

Afb. 1a.

Detail met lichtweerkaatsing, Sint-Suzannakerk, Schaarbeek (foto van de auteur, 2005).

Afb. 1b.

Sint-Suzannekerk in Schaarbeek, glasraam van het schip uitgevoerd door het atelier Colpaert naar een ontwerp van Simon Steger. Geheel met getemperde lichtinval (foto van de auteur, 2005).

gens het getekende ontwerp en met elkaar verbonden worden door voegen in beton, of soms ook kunsthars. Het werk vindt plaats in het atelier, rechtstreeks op de vloer of op een horizontaal oppervlak. Het beton wordt gegoten in de spleten tussen de glastegels die geschikt worden in de bekisting. Om het werk voldoende stevigheid te geven worden metalen wapeningen in het beton verzonken,

als aanvulling op het raamkader of de staven die eventueel als versterking voorzien zijn. Wanneer de glastukken niet op voorhand de juiste afmetingen hebben of een oppervlaktebehandeling nodig hebben, worden ze bijgewerkt door geleidelijk materiaal weg te kappen met een kleine hamer (de 'marteline'). De stukken glas krijgen hierdoor afgeschilferde, scherpe en onregelma-

tige randen die het licht verspreiden en op bijzondere wijze weerkaatsen (afb. 2). Afhankelijk van de compositie en de grootte van het werk varieert het aandeel glas gemiddeld tussen 10 en 50% van het totale oppervlak van het werk. Hoe kleiner de werken zijn, hoe groter het aandeel glas om een goede verlichting te garanderen³. De composities van glastegels met betonvoegen ogen aantrekkelijk. Hoewel een modern materiaal wordt gebruikt, geven ze het glasraam "son caractère primitif de mosaïque translucide"⁴. Na 1945 kenden deze glasramen heel wat succes. In Frankrijk werd de kerk Notre-Dame du Sacré-Cœur in Audincourt vanaf 1949 volledig beglaasd met 'glas-in-betonramen', naar een ontwerp van schilder Fernand Léger (1881-1955).

Na de Tweede Wereldoorlog was er een hernieuwde belangstelling voor de kunstambachten en de glasraamkunst in Brussel en in vele andere Europese grootsteden. De integratie van glasramen in architecturale ontwerpen kreeg hierbij speciale aandacht. In 1952 vond in het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel een grote tentoonstelling over monumentale kunst in openbare en industriële gebouwen plaats, op initiatief van minister van Openbaar Onderwijs Pierre Harmel⁵. De technieken van achterglasschildering en van het traditionele glasraam met voegen van loodstrips waren er goed vertegenwoordigd. Het tentoongestelde glasraam met betonvoegen, met de poëtische titel '*Carte du Ciel. Le verseau, fragment*' (1952), was in Schaarbeek vervaardigd door het atelier Colpaert, opnieuw naar een ontwerp van Simon Steger. Op de Wereldtentoonstelling van 1958 bestond bijna de helft van de tentoongestelde werken in de sectie 'glasramen' uit glas-in-betonramen, naar ontwerpen van Jean Rets, Charles Counhaye, Jean-Pierre Tuerlinckx en Herman Wauters.

Afb. 2

Verpleegstersschool Sint-Anna in Anderlecht, detail van een glastegel (ontwerp Moussia en uitvoering Blanpain-Massonet) (foto van de auteur, 2018).

Afb. 3

Kapel van de *Soeurs de la Charité* in Sint-Gillis, Sint-Bernardusstraat 25 (foto van de auteur, 2018).

In het Brussels gewest zagen in de jaren 1960 en '70 talrijke composities met glastegels het licht. Een flink aantal daarvan was afkomstig uit de ateliers van Albert Blanpain, die in 1954 in de Longtinstraat in Jette de firma Blanpain-Massonet oprichtte, gespecialiseerd in het ontwerp en de uitvoering van monumentale kunstwerken volgens verschillende speciale technieken: traditionele glas-in-loodramen, glasramen met betonvoegen, sgraffiti, mozaïeken, enzovoort⁶. De glasramen in glastegels met betonvoegen werden meer toegepast in burgerlijke gebouwen (bv. het gemeentehuis van Sint-Lambrechts-Woluwe) en openbare ruimten (bv. de wachtzaal van de directie van de Provincie Brabant in Brussel) dan in kerken (bv. de Sint-Juliaankerk in Oudergem), gebouwen van religieuze congregaties (bv. de Dochters der Liefde aan de Smaragdlaan in Schaarbeek) en privéwoningen⁷. Ze zijn vaak bijzonder goed geïntegreerd in het gebouw en soms moeilijk waar te nemen door de achteloze kijker, zoals het glasraam hoog in de gevel van de kerk van de Ongeschoeide Karmelieten, nabij de Louzapoortgalerij in Elsene (Blanpain-Massonet, naar een tekening van J. Beeck, 1959). De lange

reeks glasramen in de gevel van de Academie voor Schone Kunsten aan de Cellebroersstraat (ontwerp van José Crunelle, 1924-2012) springt onmiddellijk in het oog. Soms zijn ze discreet ingewerkt in een vensteropening, zoals het glasraam van de Zusters van Liefde in de Sint-Bernardusstraat in Sint-Gillis, dat men ze haast niet opmerkt (afb. 3). Sommige werken die aan het oog werden onttrokken worden slechts bij toeval ontdekt, zoals het prachtige geheel dat de kapel versiert van de vroegere Sint-Annakliniek aan het Dapperheidsplein in Anderlecht, vandaag eigendom van de vzw Rafaël⁸ (afb. 4).

De gevoeligheid van de architecten voor de materialen, voor de combinatie van beton en gekleurd of ongekleurd glas en voor het licht is doorslaggevend geweest voor de integratie van glasramen met betonvoegen in privéwoningen in het Brussels gewest. Soms ontstonden er bevoorrechte relaties tussen de architecten en gespecialiseerde vakmensen, zoals tussen architect Raoul Brunswyck en de gebroeders Timmermans, die voor hem het ontwerp maakten voor «*des vitraux d'une préciosité persane qui juxtaposent, en tissu continu, une multitude de petites formes colorées*»⁹, waarvan

een mooi voorbeeld te zien is in de J.-B. Van Pagéstraat 61 in Ganshoren (1960). Meerdere woningen van architect Paul Émile Vincent kregen glasramen met betonvoegen ontworpen door schilder René Mels. Wit glas domineert in deze werken, die bijna monochroom zijn en verlevendigd worden door de effen en ruwe texturen van de tegels of cabochons, en door uitspringende vlakken die hoekige motieven vormen¹⁰ en het glasraam een mooie sculpturale dynamiek geven. De compositie van Guy Chabrol in de hal van een villa van architect Albert Michel aan de Sumatralaan 32 in Ukkel¹¹ (afb. 5) werd uitgevoerd door het atelier Lenfranc met glastegels die speciaal waren vervaardigd door de fabriek van Val Saint Lambert, in samenwerking met architect Henri Lacoste¹². De glastegels werden individueel gegoten, «*à la forme requise par le carton, quelle qu'elle soit, de façon à n'avoir plus ensuite qu'à les assembler et à les relier par un béton*»¹³ (afb. 6). De techniek van gegoten en/of in een mal gevormde glastegels werd relatief weinig toegepast in het Brussels gewest — met de opvallende uitzondering van de glasramen voor de kapel van de vroegere Sint-Annakliniek — maar werd exclusief gebruikt door de ateliers Osterrath uit

Afb. 4

Kapel van de vroegere Sint-Annakliniek in Anderlecht. Overzichtsbeeld van de glasramen met betonvoegen (ontwerp Thérèse Delepeleer en uitvoering Blanpain-Massonet, 1960) [foto van de auteur, 2018].

Afb. 5

Glasraam van Guy Cambrol, Sumatralaan 32 in Ukkel (arch. Albert Michel, rond 1960-1961) (uit: BERCKMANS, C. en BERNARD, P., *Bruxelles '50 '60. Architecture moderne au temps de l'Expo*, éd. Aparté, Brussel, 2007) (foto 4E.02 van de auteurs).

Afb. 6

Gegoten en gevormde glaselementen van Val Saint Lambert afkomstig van de ateliers Osterrath. Privéverz. (foto van de auteur, 2018).

Tilff, waarvoor de Franse kunstenaar Guy Chabrol kartons maakte van 1954 tot 1957.

De mode die voor het succes van de glas-in-betonramen zorgde, is allang voorbij. Plekken veranderen van bestemming en sommige werken worden direct bedreigd. De

aftakeling van de glas-in-betonramen leidt overigens tot delicate problemen op het gebied van bewaring (afb. 7), omdat deze ramen moeilijker te behandelen zijn dan traditionele. De zwakke plek van glasramen met betonvoegen is hun metalen wapening; die corrodeert namelijk door het contact met

water dat insijpelt langs barsten of beschadigingen aan het oppervlak. De identificatie, vrijwaring en conservatie-restauratie ervan blijven dus een uitdaging die alleen maar een meerwaarde kan opleveren voor het erfgoed van het Brussels gewest en voor al wie van kleur en licht houdt.

Afb. 7

Kapel van de vroegere Sint-Annakliniek in Anderlecht. Achterkant van een glastegel, detail (oppervlakkige verpulvering van het beton, corrosie van de metalen bewapening en oppervlakkige devitrificatie van de glastegels) (foto van de auteur, 2018).

INVENTARIS VAN GLAS-IN-BETONRAMEN DOOR MEESTER-GLASMAKER IVO BAKELANTS (DEURNE, 11 DECEMBER 1934 - 28 JULI 2016)

Meester-glassmaker Ivo Bakelants verichtte pionierswerk. Toen 19de- en 20ste-eeuwse glasramen nauwelijks aandacht kregen, ondernam hij het titanenwerk om systematisch alle glasramen van deze periode die in kerken en burgerlijke en religieuze gebouwen in België worden bewaard te inventariseren. Voor de gemeenten waarvan de naam begint met de letters A, B of C werd die inventaris ook gepubliceerd. Ze bestaat uit fiches die online toegankelijk zijn en dossiers die bewaard worden in het KADOC

(Documentatie- en onderzoekscentrum voor religie, cultuur en samenleving) van de KU Leuven. De lijst van glas-in-betonramen die Ivo Bakelants in Brussel en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heeft samengesteld, is ver van volledig en het bestaan van de opgelijste werken moet nog worden gecontroleerd, aangezien sommige misschien verdwenen zijn sinds hun inventarisering. De lijst is niettemin een kostbaar instrument om de diversiteit en kwaliteit van dit specifieke erfgoed naar waarde te schatten.

BURGERLIJKE GEBOUWEN:

- Anderlecht, **Academie voor Schone Kunsten van Anderlecht** (één glas-in-betonraam, 1975), Dapperheidsplein 17.
- Anderlecht, **Sint-Annakliniek** (kapel, 7 glas-in-betonramen), Dapperheidsplein 14a. Delepeleer (ontwerp), Blanpain-Massonet (uitvoering), rond 1960.
- Anderlecht, **Verpleegsterschool Sint-Anna** (ingang), Sainte-Adresseplein 12. Moussia (ont-

- werp), Blanpain-Massonet (uitvoering).
- Brussel, **R.T.T.** (ingang), Keizerinnelaan 17. Patoor J.
 - Brussel, **Academie voor Schone Kunsten** (11 glas-in-betonramen), Zuidstraat 144.
 - Brussel, **Directie van de Provincie Brabant** (wachtzaal, twee glas-in-betonramen), Eikstraat 22. Lismonde (ontwerp), Blanpain (uitvoering).
 - Brussel, **Kliniek César De Paepe** (vergaderzaal), Cellebroersstraat 11-13. Engels (ontwerp) en Massinon G. (uitvoering), 1966.
 - Brussel, **Tehuis der blinden**, Zuidlaan 142 (twee glas-in-betonramen: *Le jour & La nuit*). Blanpain-Massonet, 1971.
 - Brussel, **Achturenhuis** (zetel ACOD), Fontainasplein 9-11. Dujart (ontwerp), Blanpain-Massonet (uitvoering), 1972.
 - Brussel, **Instituut chirurgicaal de Bruxelles** (kapel, twee glas-in-betonramen), Maria-Louizasquare 58-60. Blanpain-Massonet, 1973.
 - Ganshoren, **Bejaardentehuis**, Guido Gezelleplein (één glas-in-betonraam), Blanpain-Massonet, 1970.
 - Elsene, **Sportcentrum van Elsene Albert Demuyter** (vier glas-in-betonramen: trappenhuis, petanquezaal, gevel Voltastraat), Voltastraat 18. Blanpain-Massonet, 1970.
 - Jette, **Bibliotheek Kardinaal Mercier** (ingang). Blanpain-Massonet, 1966.
 - Laken, **Instituut Sainte-Ursule** (kapel, 14 glas-in-betonramen), Molenbeekstraat 173. Patoor, 1967.
 - Sint-Jans-Molenbeek, **Imelda Instituut** (inkomhal, vier glas-in-loodramen), Ninoofsesteenweg 132.
 - Sint-Jans-Molenbeek, **Metrostation West** (ingang Ninoofsesteenweg). Van den Branden G., 1982.
 - Sint-Gillis, **Vormalige firma Hoeck** (vergaderzaal), heden *Agence francophone pour l'Éducation et la Formation tout au long de la vie*, Charleroisesteeweg 111. Massinon G., 1970.
 - Sint-Gillis, **Israëlitisch bejaardentehuis Heureux Séjour** (synagoog, twee glas-in-betonramen: *L'étoile* en *La Loi*), IJskelderstraat 33. Baucher S. (ontwerp), Blanpain-Massonet, 1968.
 - Schaarbeek, **Ziekenhuiscentrum Paul Brien** (mortuarium). Massinon G., 1966.
 - Ukkel, **Europese school** (trappenhuis). Blanpain-Massonet, 1963.
 - Sint-Pieters-Woluwe, **gemeentehuis** (esplanade, 2de en 3de verdieping). Blanpain-Massonet (1961), Colpaert (1965).
 - Etterbeek, **Heilig-Hartkerk** (winterkapel). Claes F., 1970.
 - Elsene, **Ongeschoeide karmelieten** (kerk, 17 glas-in-betonramen: een op de gevel, twee in het koor en 14 in de zijbeuken). Louizapoortgalerij 221. Beeck J. en Blanpain-Massonet, 1959.
 - Sint-Jans-Molenbeek, **Verrijzeniskerk** (koor en gevel, vijf glas-in-betonramen).
 - Sint-Jans-Molenbeek, **Sint-Jan-de-Doperkerk**, 1932.
 - Sint-Gillis, **Zusters van Liefde** (kapel), Sint-Bernardusstraat 25. Hanssens M.L., 1970.
 - Sint-Joost-ten-Node, **Gésukerk**, Koningstraat 165 (negen glas-in-betonramen). Plessard (ontwerp) en Loire J. (uitvoering).
 - Schaarbeek, **Goddelijke-Zaligmakerkerk**, Roodebeeklaan 267. Nevens M. (ontwerp) en Mortier H. (uitvoering).
 - Schaarbeek, **Dochters der Liefde** (trappenhuis), Smaragdlaan 12. Blanpain-Massonet, 1968.
 - Ukkel, **Sint-Jozefkerk** (doopvontkapel).
 - Vilvoorde, **Sint-Jozefkerk**.
- KERKEN EN RELIGIEUZE CONGREGATIES:**
- Anderlecht, **Paters Scheutisten** (vier glas-in-betonramen, 1973), Ninoofsesteenweg 476.
 - Oudergem, **Sint-Juliaankerk** (winterkapel en koor). Stiphout (ontwerp winterkapel), Blanpain-Massonet (uitvoering winterkapel en koor), 1977.
 - Brussel, **Protestantse kerk**, Nieuwe Graanmarkt 8. Van Noten J. (ontwerp) en Massinon G. (uitvoering), 1969.
- PRIVEWONINGEN:**
- Brussel, **appartementsgewbouw** (inkomhal), Voorlopig Bewindstraat 24. Blanpain-Massonet (uitvoering), 1976.
 - Sint-Jans-Molenbeek, **woningcomplex Brasilia** (ingang van elk gebouw, vijf glas-in-betonramen in totaal), Joseph Baecklaan 74. Massinon G., 1970.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. DUBRUL, L., 'Nouvelles techniques du vitrail', *Revue universelle des Mines*, 9de reeks, dl. XVIII, nr. 5 (mei 1962), p. 399.
2. De term 'glastegel' kan zowel verwijzen naar de grote glastegel waaruit de dikke stukken worden gehaald als naar het eindwerk dat het resultaat is van de samenvoeging van deze doorschijnende, doorgaans gekleurde stukken glas van wisselende dikte, door middel van een net in gewapend beton of kunsthars (zie BLONDEL, N., *Le vitrail. Vocabulaire typologique et technique* [collectie 'Principes d'analyse scientifique', Inventaire général des Monuments et des richesses artistiques de la France], 1993, p. 70. In dit artikel werd 'glastegel' in de tweede betekenis vertaald als 'glas-in-betonraam'.
3. *Val St Lambert. Au service de l'architecture*, Verkoopcatalogus (nota over glasramen met betonvoegen, lijst van wereldwijde referenties en rangschikking van de diverse types verkrijgbare tegels), Val Saint Lambert, 1964.
4. "primitieve karakter van doorschijnende mozaïek". DUBRUL, L., *op. cit.*
5. *Art et travail. L'Art monumental dans les établissements publics et industriels* (Brussel, Paleis voor Schone Kunsten, tentoonstelling georganiseerd door het ministerie van Openbaar Onderwijs, 8 tot 29 oktober 1952), Brussel, 1952.
6. BAKELANTS, I., *De glasschilderkunst in België in de negentiende en twintigste eeuw. Repertorium en documenten*, B, Wommelgem, 1986, pp. 245-247.
7. *Idem*, p. 147 e.v. Zie ook *Ivo Bakelants. L'art du vitrail en Belgique aux dix-neuvième et vingtième siècles. Répertoire de A à Z. De glasschilderkunst in België in de negentiende en twintigste eeuw. Repertorium van A tot Z*. [online publicatie, met presentatie- en inleidende teksten door Christina Ceulemans, Isabelle Lecocq en Emma Anquinet], org.kikirpa.be/bakelants.
8. Ik dank de heer Frédéric Leroy van de Dienst Monumenten en Landschappen van het gemeentebestuur van Anderlecht die me dit geheel heeft leren kennen.
9. "glasramen van een Perzische kostbaarheid die een doorlopend weefsel vormen van een massa kleine gekleurde vormen." BERCKMANS, C., en BERNARD, P., *Bruxelles '50 '60. Architecture moderne au temps de l'Expo 58*, Brussel, 2007, p. 78.
10. *Ibidem*.
11. 'Michel Albert, Villa à Uccle', *Architecture*, 1962, 47, pp. 234-235.
12. Zie *Val St Lambert. Au service de l'architecture*, *op. cit.*, en LECOCQ, I., 'Les créations de l'atelier Osterrath de l'entre-deux-guerres aux années soixante: des vitraux à joints de plomb aux compositions en dalles de verre à joints de béton', *Bulletin de la Commission royale des Monuments, Sites et Fouilles*, 26, 2014, pp. 131-146.
13. "in de door het karton vereiste vorm, hoe deze ook is, zodat ze nadien nog slechts moeten worden samengevoegd en verbonden door het beton." DUBRUL, L., *op. cit.*, p. 400.

Concrete and stained glass The *dalle de verre* stained glass technique in the 1960s and 1970s

During the inter-war period, stained glass techniques experienced a revival with *dalle de verre* or 'glass slab' pieces. These works are composed of pieces of thick (cut or moulded) glass held together by a concrete lattice, generally reinforced with metal rods. The lattice also plays a visual role by contributing to the pattern of the composition, serving as a counterpoint to the colourless or plain coloured glass. The new process achieved great success after the Second World War. In the Brussels region, increasing numbers of *dalle de verre* compositions appeared in the 1960s and 1970s. Artists, specialist practitioners and architects combined their skills and know-how to create original works in private homes, public spaces and civic or religious buildings. Numerous examples of *dalle de verre* have been discovered in Brussels, but a systematic inventory still needs to be carried out in order to effectively showcase this stained-glass heritage and to ensure that any necessary conservation measures are taken.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Françoise Cordier, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Murielle Leseqque, Griet Meyfroots, Valérie Orban, Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Griet Meyfroots

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Stéphane Demeter en Murielle Leseqque

COÖRDINATIE DOSSIER

Jean-Marc Basyn

COÖRDINATIE ICONOGRAFIE

Julie Coppens en Jean-Marc Basyn

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Jean-Marc Basyn, Brigitte De Groof, Rika Devos, Bernard Espion, Jean-Paul Heerbrant, Isabelle Lecocq, Marc Meganck, Griet Meyfroots, Cecilia Paredes, Michel Provost, Benoît Schoonbroodt, Christian Spapens, Anne Totelin, Brigitte Vander Bruggen, Céline Vandewynckel, Aurélie Vermijlen

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Ubiqu Belgium NV/SA

NALEZING

Cate Chapman – Skylark Academic & Book Editing, Koenraad Raeymaekers, Harry Lelièvre, Wim Kenis, Coralie Smets, Tom Verhofstadt en de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

Polygraph'

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

Graphius Brussels

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

BEDANKINGEN

Philippe Charlier, Alfred de Ville de Goyet, Bernard Espion, Armande Hellebois, Wim Kenis, Pierre-Yves Lamy, Michel Provost, Guido Stegen

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal, Urban.brussels (Gewestelijke Overheidsdienst Brussel Stedenbouw en Erfgoed) Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Cultureel Erfgoed
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.erfgoed.brussels
bpeb@urban.brussels

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Cultureel Erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

LIJST MET AFKORTINGEN

ARA – Algemeen Rijksarchief
AUCL - Archives de l'université catholique de Louvain-la-Neuve
CIDEP - Centre d'Information, de Documentation et d'Etude du Patrimoine
GASJN – Gemeentearchieven
Sint-Joost-ten-Node
GASPW - Gemeentearchieven
Sint-Pieters-Woluwe
GOB - Gewestelijke Overheidsdienst Brussel
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium / Institut royal du Patrimoine artistique
KMSKB – Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België
KUL - Katholieke Universiteit Leuven
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB - Université libre de Bruxelles
VUB - Vrije Universiteit Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2019/6860/007

Cette revue paraît également en Français sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012- September 2014
Geschiedenis en herinnering

013- December 2014
Cultusgebouwen

014- April 2015
Zoniënwood
015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenarsateliers

Laatste nummers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Extra nummer - 2018
De restauratie van
een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

urban
.brussels

BUP BRUXELLES URBANISME ET PATRIMOINE
BSE BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED

15 €

ISBN 978-2-87584-180-3